

Проаналізовано архітектурно-планувальний розвиток громадських просторів (ринкових площ у колишніх містечках, які до нашого часу трансформувалися у села). Відстежено формування планувальних структур поселень, у взаємозалежності від історичних моментів, потреб виробництва, земельних відносин, природних умов, архітектурних традицій тощо.

Ключові слова: село, ринкові площі, ландшафт, архітектурно-розпланувальні рішення поселень.

Hnes L. Natural landscape factors in the planning of the Ukrainian village

The evolution of architectural and planning formations of public spaces of the Ukrainian village is analyzed

Key words: village, square market, landscape, village planning, types of settlements.

Гнесь Л. Природно-ландшафтні фактори в планировці українського села

Аналізується архітектурно-планувальне розвиток громадських просторів (ринкових площ) у колишніх містечках, які до нашого часу трансформувалися у села. Відстежено формування планувальних структур поселень, у взаємозалежності від історичних моментів, потреб виробництва, земельних відносин, природних умов, архітектурних традицій тощо.

Ключевые слова: село, рыночные площади, ландшафт, архитектурно-планировочные решения поселений.

Стаття надійшла 31.05.2017.

УДК 711.4-122

УМАНЩИНА, СОФІЇВКА. СТРУКТУРА ТА КОМПОЗИЦІЯ

Ю. Єгоров, к. архітектури

Постановка проблеми. Сучасний період розвитку просторового середовища України у зв'язку з його інтенсивним освоєнням, постійними протиріччями, за спроб будь-яким чином його регулювати, у багатьох випадках ускладнив вирішення низки містобудівних питань. Особливо це стосується завдань комплексного розвитку регіонів, і одне з них – просторова організація середовища.

У цьому контексті ідейно-художні проблеми формування містобудівних систем із розвитком суспільства вимагають системного підходу на шляху їх вирішення. Увага містобудівників, як правило, замикається у межах композиційних задач окремих об'єктів, комплексу або ансамблю. Регіональне планування, яке сьогодні спрямоване здебільшого на структурну організацію територій, не вирішує найважливіших питань, пов'язаних із художньо-естетичною проблематикою середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічне значення для проведення нашого дослідження мають фундаментальні праці у галузі містобудування Ю.М. Білоконя, М.М. Дьоміна, М.Я. Ксеневича, В.В. Вечерського, А.П. Мардера, а також наукові праці з історії Уманщини Г.П. Бевза, Ю.І. Бодрова, О.П. Діденко. Дослідження проблем композиції вивчали К. Лінч, А.В. Іконників, М. Г. Бархін, оцінку еволюції «Софіївки» надано у працях І.С. Косенка, В.А. Іващенко, І.О. Косаревського.

У цих та інших дослідженнях ідеться про те, що елементи системи регіону не можна розглядати поза взаємозалежністю зв'язків, які визначають єдність цілого. Ми розглянемо Уманщину та її «низовий» елемент – «Софіївку». Очевидно, саме естетичні категорії на цих рівнях пов'язані з безпосереднім чуттєвим сприйняттям закономірностей у межах, які дають змогу оцінити ціле.

Постановка завдання. Наше завдання – обґрунтування взаємовпливу унікальної планувальної структури Уманщини в центрі України на виникнення видатної художньої якості композиції «Софіївки».

Виклад основного матеріалу

Історія розвитку Уманщини. З кінця II ст. на півдні Уманщини у степах кочували *кумани*, там була *Куманія*. Куманія – то латинська назва, місцеве населення могло говорити «Кумань» (Волинь, Київ, Познань). Як і в багатьох народів сходу, звідки прикочували кумани, літера *к* часто трансформується в літеру *г*. Тому одні люди називали ту саму місцевість Куманією, інші – Гуманню. Колись і саме місто називали не Уманню, а Гуманню. Аналізуючи вказані та деякі інші відомості, історики доходять висновку, що назва міста могла виникнути в результаті таких перетворень: Куманія – Кумань – Гумань – Умань [2].

Територія сучасної Уманщини з найдавніших часів перебувала в зоні стійкого заселення людьми, тут формувалися осередки археологічної культури, які помітно вплинули на цивілізований розвиток не тільки українських земель, а й усього людства. Найяскравіший слід залишила трипільська культура (IV – середина III тис. до н. е.), яка за своїм рівнем не поступалася розвинутим цивілізаціям стародавнього світу [7; 8].

Важливу роль землі Уманщини, передусім подніпровські, відіграли у становленні однієї з наймогутніших держав епохи середньовіччя – Київської Русі (XI–XIII ст.), яка започаткувала і утвердила державотворчі традиції українського народу. Укріплені міста-фортеці Корсунь, Умань, Брацлав одночасно були значними ремісничо-торговельними і культурними центрами держави [6].

На Уманщині зародилося і стало впливовою суспільно-політичною силою українське козацтво, а в середині XVII ст. тут утвердився полковий устрій: Уманський, Брацлавський та інші полки стали важливими адміністративно-територіальними та військовими одиницями козацької держави [3]. У XVIII ст. на Уманщині розгорнувся гайдамацький рух, який досягнув своєї кульмінації 1768 року в Умані, коли вибухнуло національно-визвольне повстання Коліївщина.

Правовий статус Уманщини. Уманщина, на відміну від Уманського району, Черкаської області не має юридичного статусу. На думку істориків, Уманщина – це Уманський повіт, Уманський козацький полк, Уманський округ

військових поселень, центр гайдамаччини [4; 5]. Кращезнавці стверджують, що Уманщина – це центр трипільської культури, міжнародний центр брацлавських хасидів, туристична мекка України, центр ландшафтної архітектури.

Безумовно, не можна ставити знаку рівноваги між поняттями «регіон» та «агломерація» [1]. І регіон, і агломерація – це частина країни з *відмінними* та *спільними* ознаками щодо інших частин. Саме ці ознаки відмінності світового значення, структурні та композиційні, дають підстави віднести Уманщину до категорії етнокультурного утворення регіону в центрі України, символу національного відродження культури українського народу, результату прояву природних, етнічних, історичних, мистецьких чинників, образу світового архітектурно-ландшафтного пейзажу України.

Планувальна структура Уманщини

Межі. Відповідно до територіального аналізу центральної частини України, яка охоплює середню Наддніпрянщину та Поділля, історичні документи, топографічні карти, запропонована методика визначення *меж* регіону дослідження – Уманщини, яка визначається двома факторами: природними *межами* річок та адміністративними межами. На території Уманщини ці два різні за своєю природою типи *меж* не збігаються: *межі* Черкаської, Вінницької, Київської, Кіровоградської, Одеської та Миколаївської адміністративних областей проходять у середині досліджуваного утворення, яке з півночі обмежено басейном річки Росі, а з півдня, сходу та заходу – адміністративними межами районів. У географічному контексті Уманщина – це регіон водозбірних територій річок Рось та Південний Буг, який відповідає частинам шести областей.

Шляхи. У декількох верствах південніше Умані протягом багатьох століть проходив Чорний *шлях* (Ногайський кордон), за яким були безкрайні простори Дикого степу. Шлях вів на Січ, на дніпропетровські переправи до причорноморських поселень, на Азов і Крим. Ще 25 років тому Уманщина була центром сколотських племен, від Ольвії сюди йшли Священні Шляхи.

На початку XVII ст. дороги по Уманщині розходилися на Чигирин, Івангород, Ольвіополь, П'ятигору, Радомишль, Тульчин, Гайсин, Богуслав, Сашгород, Васильків.

Треба пам'ятати, що у процесі містобудівної еволюції на Уманщині склався унікальний за ясністю та гостротою задуму транспортний каркас. До нього належить віднести планувальну структуру міжнародних національних автошляхів: північ - південь – Санкт-Петербург – Умань – Одеса; схід-захід – Дніпро – Умань – Львів – Берлін. Перехрестя цих двох трансконтинентальних магістралей, головних планувальних вісей у центрі України, в м. Умані, крім загальноєвропейського значення, має й глибокий символічний сенс. Як свідчать науковці, російські монархи часто користувалися цими шляхами (Олександр I – 1820 р., Микола I – 1847 р., Олександр II – 1859 р.), щоб проїхати в Умань та відвідати «Софіївку» чи подорожуючи в Одесу або Катеринослав – третю південну столицю імперії.

Основна ідея побудови планувальної структури Уманщини, визначена глобальною концепцією системи розселення держави, полягає у встановленні загальнонаціонального статусу міст (центру та периферії), відповідно до транс-

континентальних зв'язків, природних кордонів (їх перетинів) та створенні культурно-художнього каркасу середовища.

Природні кордони. Географічні та ландшафтні терени Уманщини за характеристиками поділяють на горбкуваті та рівнинні. Вони охоплюють *природні кордони*, які представлені басейнами річок Південний Буг, Рось, Синюха та ін., а також степовими просторами Півдня, лісостепом Середньої Наддніпряниці та лісовими масивами Поділля. Саме численні *природні захисні кордони* (річки, балки, круті схили, урочища) та їх перетини зі шляхами зумовлювали місце розміщення поселень, що давало змогу для укриття та протистояння чужинцям і грабіжникам [10].

Історичні населені місця. На території Уманщини створена досить розгалужена, ієрархічно структурована, типологічно різноманітна, цілісна система історичних населених місць (18 міст та два селища). Розміщення цих поселень у географічному просторі регіону та їх статус визначаються трьома типами перетинів: річок, шляхів та річок зі шляхами. Наприклад, на р. Південний Буг розміщені м. Первомайськ і смт. Брацлав, та на р. Рось міста – Біла Церква, Корсунь – Шевченківський, Погребище. Характер просторового розміщення поселень у контексті унікальних ландшафтних умов держави формує Уманщину як неподільний цілісний регіон у центрі України – унікальну сукупність просторових, ландшафтних та архітектурних елементів.

Культурна спадщина. Пам'ятки різних епох, меморіальні об'єкти Уманщини, ландшафтні парки входять до чотирьох історико-культурних заповідників. Сьогодні заповідники Уманщини – це спеціально відокремлені терени, на яких містяться історичні комплекси, ансамблі, що становлять визначну наукову, історичну та мистецьку цінність.

Враховуючи унікальну історичну та архітектурну цінність пам'яток світового значення, 2003 р. створено Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (с. *Легедзене*), який опікується протомістами трипільської культури, розташованими у шести селах Уманщини (Веселий Кут, Глибочек, Майданецьке, Онопрівка, Піщана, Тальянки) в радіусі 7-12 км.

Розміщення міста *Умані* в географічному центрі України, Уманщині, на перехресті важливих магістралей континенту, зумовило виникнення в місті унікальної історико-культурної спадщини регіону, близько 20% пам'яток архітектури Черкаської області зосереджено в місті. Відповідно до Державного реєстру національно-культурного надбання на території міста розташовано 153 пам'ятки архітектури, з них – три пам'ятки архітектури національного значення: національний дендропарк «Софіївка» НАН України, Костьол Успіння Богородиці, Торгові ряди та 31 пам'ятка архітектури місцевого значення.

Як відомо, місто *Умань* належить до небагатьох міст на території України, яким було надано «Магдебурзьке право» (1760 р.). Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 878 м. Умань занесено до Списку історичних населених місць України. Враховуючи історичну та культурну цінність комплексу пам'яток Умані 2005 р. створено Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань».

Важливо, що доля міста Умані пов'язана з брацлавськими хасидами – однією з гілок іудаїзму. Саме сюди щорічно приїздять тисячі туристів - віруючих з понад 25 країн світу, помолитися на могилі свого духовного провідника – цадика Нахмана. У 1997 р. завершено розроблення генерального плану забудови комплексу історико-культурного центру брацлавських хасидів.

Просторова композиція «Софіївки». Національний дендрологічний парк «Софіївка», розміщений у м. Умані Черкаської області, широко відомий за межами України як одне з найвидатніших творень світового садово-паркового мистецтва кінця XVIII – першої половини XIX ст. Був побудований протягом 1796-1802 років польським магнатом С.Щ. Потоцьким під керівництвом польського військового інженера Л.Метцеля. Площа об'єкта становить 179,33 га [9].

Відповідно до Державного реєстру національного культурного надбання, схваленого колегією Мінбудархітектури від 23.12.1993 р. № 12, на території національного дендрологічного парку «Софіївка» розміщено комплекс садово-паркових споруд у кількості 101 об'єкт. Середовище парку у свою чергу охоплює 20 ландшафтних ділянок: ставки, урочища, галявини тощо. Невід'ємними елементами паркових композицій є малі архітектурні форми – загалом понад 80 об'єктів, у тому числі водні об'єкти: сім водостоків, чотири фонтани, десять водоспадів, п'ять джерел, два шлюзи, п'ять басейнів та низка невеличких споруд різного призначення.

Композиційною основою дендропарку «Софіївка», на якій сформовано цілісний художній образ, є просторова організація середовища, естетичні властивості парку, які сприймаються через низку послідовних вражень, мають чотири аспекти.

Перший аспект художньо-композиційної виразності сформовано на основі унікального природного ландшафту пониззя річки Кам'янки – головної просторової вісі середовища, яка визначила лінійний ряд та ритмічну структуру мікроансамблей.

Другий аспект композиційного задуму пов'язаний із планувальною структурою «Софіївки», значної концентрації пам'яток архітектури, мистецька якість яких розкривається з рухом глядача до головної фокусної точки композиції – Рожевого павільйона на острові Анті-Цирцеї.

Третій аспект художньої виразності композиції «Софіївки» зумовлено умовами візуального сприйняття просторового середовища пониззя р. Кам'янки, яке пізнається окремими «видами», за поступового ознайомлення «з середини», «з інтер'єру».

Четвертий аспект мистецького змісту «Софіївки» гармонійно втілено у четвертий вимір композиції, який розкривається через анфіладу просторових ансамблів, ритмічний повтор пейзажів, «просторовий сценарій» руху глядача, що забезпечує формування неповторного художнього образу середовища.

Враховуючи природну та культурну цінність, національний дендрологічний парк «Софіївка» зараховано до попереднього списку (*Tentative List*) об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (2000 р.).

Висновки

1. Обґрунтована глобальна значущість планувальної структури Уманщини з розміщенням м. Умані у географічному центрі України, перехресті супермагістралей континенту, яка зумовила виникнення видатної універсальної цінності композиції національного дендрологічного парку «Софіївка».

2. Враховані історико-культурна автентичність та просторова цілісність композиції «Софіївки», яка забезпечила встановлення нового статусу м. Умані як центру мистецьких і культурних функцій Уманщини, групи регіонів та України загалом.

3. Запропонована імплементація художніх принципів просторової композиції «Софіївки» в планувальну структуру міста та регіону з метою інтегрованого відродження культурного потенціалу середовища регулюванням архітектурно-містобудівної діяльності.

4. Рекомендована розробка комплексу заходів щодо відродження та розвитку історичних і культурних центрів Уманщини та впровадження державної програми «Смарадове намисто Уманщини» – туристичного мегаполіса регіону.

Бібліографічний список

1. Архітектура : короткий словник-довідник / Євреїнов Ю. М., Пламяницька О. А., Вечерський В. В. [та ін.] ; за ред. А. Мардера. – К. : Будівельник, 1995. – 334 с.
2. Бевз Г. П. Історія Уманщини / Г. П. Бевз. – К. : УПП, 1997. – 103 с.
3. Бодров Ю. І. Історія Уманського козацького полку / Ю. І. Бодров. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2001. – 80 с.
4. Боплан Г. О. Описание Украины / Г.О. Боплан. – С.-ПБ, 1832. – 140 с.
5. Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / Ольга Петрівна Діденко, Василь Автономович Стефанович, Богдан Данилович Черномаз. – Умань : УВП, 2006. – 342 с.
6. Ивашенко В. Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки) / В. Ивашенко. – К. : тип. С.В. Кульженко, 1895. – 57 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР, Черкаська область. – К., 1972. – 546 с.
8. Історія української архітектури / Ю. А. Асєєв, В. В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін. / за ред. В. І. Тимофійенка. – К. : Техніка, 2003. – 472 с.
9. Косенко І. С. Софіївка. Національний дендрологічний парк : фотоальбом / Косенко І. С. [текст], Пилип'юк В. В. [фото]. – К. : Паливода А.В., 2016. – 276 с.
10. Ксєневич М. Я. Українська архітектура та її визначальний контекст у просторі, часі, інформації. Основи українського архітектурознавства / М. Я. Ксєневич. – К. : «МП Леся», 2005. – 426 с.

Сгоров Ю. Уманщина, Софіївка. Структура та композиція

Проаналізовано планувальну структуру Уманщини і просторову композицію національного дендропарку «Софіївка» НАН України в м. Умані. Обґрунтована видатна унікальна цінність структури регіону з розміщенням м. Умані на перехресті супермагістралей континенту – у географічному центрі України. Запропонована імплементація художніх принципів «Софіївки» у просторову структуру Уманщини з метою відродження культурного потенціалу регіону. Враховані історико-культурна автентичність та просторова цілісність композиції «Софіївки», які забезпечили встановлення нового статусу м. Умані як центру

мистецьких і культурних функцій Уманщини, групи регіонів та України загалом. Рекомендована розробка комплексу заходів щодо відродження та розвитку історичних і культурних центрів Уманщини, та впровадження державної програми «Смарагдове намисто Уманщини» – туристичного мегаполіса регіону.

Ключові слова: Уманщина, «Софіївка», структура, композиція.

Yegorov Yu. Uman Region, Sofiyivka. Structure and Composition

The article analyzes the planning structure of Uman Region and the spatial composition of the national dendrological park «Sofiyivka» of the National Academy of Sciences of Ukraine in Uman. The outstanding unique value of the structure of the region with the location of the city of Uman at the intersection of the main roads of the continent in the geographical center of Ukraine has been grounded. The implementation of the artistic principles of «Sofiyivka» in the spatial structure of Uman region in order to revive the cultural potential of the region is proposed. Historical and cultural authenticity and spatial integrity of the composition of «Sofiyivka» ensured the establishment of a new status in Uman as the center of the artistic and cultural functions of Uman region, a group of regions and Ukraine in general. It is recommended to develop a set of measures for the revival and development of historical and cultural centers of Uman region, and the implementation of the state program "Emerald Nave of Uman Region" as the tourist megalopolis of the region.

Key words: Uman Region, «Sofiyivka», structure, composition.

Егоров Ю. Уманщина, Софиевка. Структура и композиция

Анализируется планировочная структура Уманщины и пространственная композиция национального дендропарка «Софиевка» НАН Украины в г. Умани. Обоснована выдающаяся уникальная ценность структуры региона с размещением г. Умани на пересечении сверхмагистралей континента – в географическом центре Украины. Предложена имплементация художественных принципов «Софиевки» в пространственную структуру Уманщины с целью возрождения культурного потенциала региона. Учтена историко-культурная аутентичность и пространственная целостность композиции «Софиевки», которая обеспечила установление нового статуса г. Умани как центра эстетических и культурных функций Уманщины, группы регионов и Украины в целом. Рекомендована разработка комплекса мероприятий по возрождению и развитию исторических и культурных центров региона и реализация государственной программы.

Ключевые слова: Уманщина, «Софиевка», структура, композиция.

Стаття надійшла 19.08.2017.